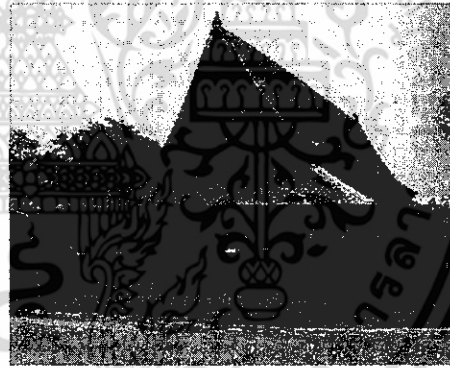

ศาลาไทยและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ศาลาไทยเป็นงานสถาปัตยกรรมที่ถือกำเนิดขึ้นมาแต่ครั้งโบราณกาล ใช้เป็นที่พักชั่วคราวสำหรับหลบแดดและฝน ด้วยผืนหลังคาที่ไม่ใหญ่นักวางอยู่บนโครงสร้างเสาและคาน ใช้วัสดุพื้นถิ่นและสืบเนื่องพัฒนาให้เหมาะกับการใช้สอยและสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของไทย อาจกล่าวได้ว่าศาลาไทยเป็นงานสถาปัตยกรรมรูปแบบหนึ่งซึ่งบ่งบอกถึงอารยธรรมไทย ดังจะเห็นได้จาก “ศาลาริมทาง” ที่ใช้เป็นที่หลบแดดฝนชั่วคราวระหว่างการเดินทาง “ศาลาวัด” ใช้เป็นศูนย์รวมของชุมชนและใช้ประกอบกิจกรรมทางสังคมมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน “ศาลาท่าน้ำ” เป็นที่พักผ่อนในระหว่างการเดินทางขึ้นลงเรือ และใช้เป็นที่นั่งเล่นพักผ่อนริมน้ำ ศาลาในพระตำหนักและวังซึ่งมีการตกแต่งประดับประดาด้วยลวดลายงามวิจิตร ใช้เป็นที่พักผ่อนอิริยาบถของเจ้านายและเหล่าบริวาร ศาลาจึงเปรียบเสมือนสถานที่ซึ่งแสดงถึงน้ำใจไมตรีตามแบบอย่างวัฒนธรรมไทย จากอดีตสู่ปัจจุบัน

รูปที่ 1 ศาลาไทยในอดีตใช้เป็นที่พักผ่อน

รูปที่ 2 ศาลาโดง วัด (โยธา) นิมิต

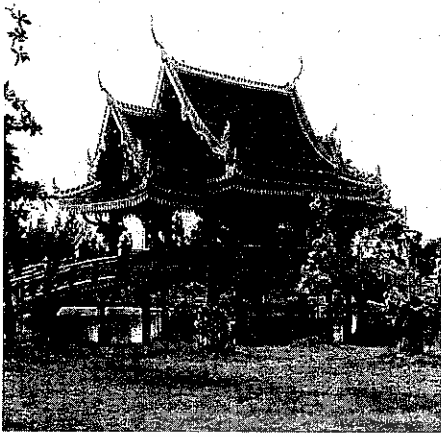
บทบาทของศาลาและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงจากการใช้วัสดุและโครงสร้างแบบพื้นถิ่นมาสู่รูปแบบใหม่ ๆ ที่มีความหลากหลายของวัสดุ-โครงสร้างและกิจกรรมการใช้สอยของยุคโลกาภิวัตน์ เช่น ศาลาท่าน้ำ ศาลากลางจังหวัด และศาลาวัด เป็นต้น วัฒนธรรมความเชื่อต่าง ๆ ที่สอดแทรกอยู่ในรูปลักษณะของศาลาได้ลดถอยลงจากอดีต ศาลาไทยในยุคนี้จึงมีคุณลักษณะที่ตอบสนองประโยชน์ใช้สอยและความคล่องตัวมากกว่าการเป็นศูนย์รวมน้ำใจดังเช่นกาลก่อน การศึกษาเรื่องศาลาไทยจึงเสมือนการย้อนรอยสู่อารยธรรมไทยในอดีตและสืบสานความเป็นไทยสู่ศาลาในยุคปัจจุบัน

ความหมายของศาลาตามรูปศัพท์

ศาลา มาจากคำในภาษาสันสกฤตว่า ศาล (อ่านว่าสา-ละ) ซึ่งแปลว่า โรงหรือเรือน

หนังสืออักขราภิธานศรับท์ (Dictionary of the Siamese Language) โดย ดร.แดนบิช แบรดเลย์ ได้ให้ผู้ที่เป็นคนไทยคือ อาจารย์ทัต อธิบายให้ความหมายของศาลาว่า “ศาลาคือ โรงเบนท์สำนักนักไสย, เขาทำให้สำหรับคนไปมาอาไสยปลุกเป่นเรือนมีพื้นเตี้ย ๆ บ้าง ไม่มีพื้นบ้างนั้น”

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

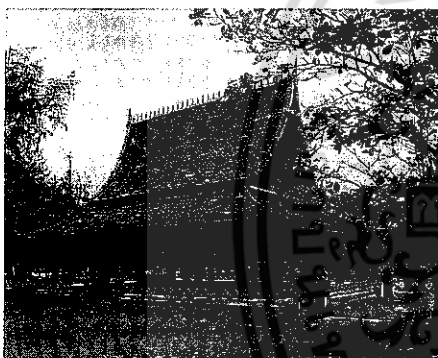

รูปที่ 3 ศาลาสำหรับสำราญพระอิริยาบถ
สำหรับกษัตริย์ไทยในอดีต

ท่านพระพรหมพิจิตรได้เขียนบรรยายเกี่ยวกับศาลาไว้ว่า “ศาลาโดยมากเป็นศาลาสร้างขึ้นตามฝั่งในสำหรับวัด เท่าที่เคยเห็นขนาดใหญ่บ้างเล็กบ้าง ศาลามีไว้เป็นที่อาศัยพักร้อนของบุคคลทั่วไป หรือเวลาทางวัดมีงานก็ต้องใช้เป็นที่รับรอง เป็นต้น แต่คำว่าศาลา มีจำกัดอยู่ต้องเป็นวัด แม้แต่ทางเดินผ่านป่าเป็นระยะไกล หรือทางไปมาระหว่างเมืองก็มีศาลาไว้พักร้อน ศาลานั้นมักสร้างขึ้นเป็นรูปแบบต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับทุนทรัพย์ผู้สร้างด้วย”

หนังสือศาสน์สมเด็จเล่ม 6 ให้ความหมายของศาลาว่า “เป็นที่พักเช่นศาลากลางย่าน ศาลาราย หรืออีกอย่างหนึ่ง เป็นที่ประชุมเช่นศาลาโรงธรรม ศาลาการเปรียญ แต่เห็นได้ว่าศาลาโรงธรรมเดิมพื้นศาลาคงอยู่ที่ระดับพื้นดิน ศาลาทุกอย่างที่ยกพื้นสูงคงมีภายหลังแต่ก็ยังคงเรียกว่าศาลาตามเดิม”

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้ความหมายของศาลาว่า “อาคารทรงไทย ปล่อยให้ไม่กั้นฝา ใช้เป็นที่พักหรือเพื่อประโยชน์การงานอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ศาลาวัด ศาลาที่พัก ศาลาทำน้ำ โดยปริยายหมายถึงอาคารหรือสถานที่บางแห่ง ใช้เพื่อประโยชน์การงานอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ศาลาพักผ่อน ศาลาสวดศพ”

รูปที่ 4 ศาลาร่องทูลฯ จังหวัดสุโขทัย

ประเพณีความเชื่อในการสร้างศาลา

การสร้างศาลาในสมัยก่อนนั้น ผู้สร้างจะได้รับการยกย่องเป็นอย่างมากในสังคม ด้วยถือว่าเป็นผู้มีจิตใจดีงาม ใจบุญ เป็นการบริจาคทรัพย์อันยิ่งใหญ่เพื่อเป็นสาธารณประโยชน์ เพราะศาลาใช้เป็นที่พักพิง การสร้างศาลาแสดงถึงความสามัคคีมีน้ำใจ เพราะเป็นการร่วมแรงร่วมใจกันของผู้คนในหมู่บ้าน เป็นการสร้างกุศลร่วมกัน นอกจากนี้แล้วยังเชื่อว่ามลบุญอันยิ่งใหญ่จากการสร้างศาลาจะทำให้ผู้สร้างเกิดมาที่ที่พักพิงอยู่อาศัยในภพหน้า และถ้ามลบุญที่สะสมมีมากก็จะได้เกิดเป็นพระอินทร์บนสรวงสวรรค์

ลักษณะรูปทรงของศาลาไทย

ศาลาไทยโดยทั่วไป สร้างด้วยโครงสร้างระบบเสาและคาน มีหลังคาป้องกันแดดและฝน ทั่วไปมักไม่มีฝากัน เป็นโถงโล่ง บางครั้งพื้นภายในยกพื้นขึ้นสูงเป็นที่นั่ง พื้นของศาลาทั่วไปจะยกพื้นได้ถุนขึ้นเพื่อให้อากาศถ่ายเทได้สะดวกเนื่องจากศาลาไทยแต่เดิมนั้นสร้างด้วยไม้เป็นหลัก ต่อมาจึงได้มีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไป เช่น มีฝากัน และสร้างด้วยโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก รูปทรงของหลังคาก็งดงามแตกต่างกันตามการใช้สอยและทุนทรัพย์ในการสร้าง สำหรับศาลาที่สร้างขึ้นเป็นที่พักพิงชั่วคราวมักจะทำด้วยวัสดุท้องถิ่นที่หาได้ใกล้มือในชนบท เช่น หลังคามุงด้วยจากหรือแฝก โครงสร้างทำจากไม้ที่ไม่ได้ขัดแต่ง ซึ่งเป็นรูปแบบของศาลาแบบพื้นถิ่น ต่อมาเมื่อชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้น ศาลาได้รับการพัฒนาขึ้นตามประโยชน์ใช้สอยของแต่ละชุมชน เมื่อชุมชนนั้นต้องการทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งก็มักจะสร้างศาลาขึ้นเพื่อสนองตอบประโยชน์ใช้สอยนั้น ๆ ได้สะดวก ศาลาจึงมักถูกใช้เป็นศูนย์รวมของผู้คนในชุมชนและมีชื่อเรียกแตกต่างกันตามกิจกรรมการใช้สอย เช่น ศาลากลางบ้านหรือศาลากลางย่าน ใช้เป็นที่ประกอบพิธีการทำบุญต่าง ๆ ของชนในหมู่บ้าน บางครั้งก็ใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของผู้คนในหมู่บ้าน ศาลาการเปรียญ แต่เดิมใช้เป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุ สามเณร ต่อมาการใช้สอยเปลี่ยนแปลงไปเป็นศาลาอเนกประสงค์สำหรับพุทธศาสนิกชนมาทำบุญเลี้ยงพระ ฟังธรรม เป็นต้น รูปแบบของศาลาจึงมีหลากหลายมากขึ้นกว่าเดิม เพราะความแตกต่างทางประเพณีและวัฒนธรรมของแต่ละชุมชน

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

บทบาทของศาลาไทยต่อสังคมจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

จากอดีตที่ผ่านมา คนไทยนิยมสร้างศาลาเพื่อเป็นสาธารณกุศลตามคติความเชื่อของพุทธศาสนา ศาลาจึงมีบทบาทต่อกิจกรรมพื้นฐานของชุมชน ทั้งด้านวัฒนธรรม ประเพณี และศาสนา ดังจะเห็นจากตัวอย่างของศาลาในอดีต ดังนี้

ศาลาภูมิ เป็นศาลาที่มีฝาด้านเดียวใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป หรือเป็นที่พักชั่วคราวสำหรับพระภิกษุสงฆ์

ศาลากลางจังหวัด เป็นศาลาที่ทำการส่วนราชการ เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการปกครองในระบบเทศาภิบาล ผู้ที่ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองใช้เป็นที่ทำการหรือผู้ว่าราชการจังหวัดในปัจจุบัน

ศาลาจอทานหรือจอทานศาลา นิยมเรียกว่าจอทานนศาลา แปลว่าศาลาที่ทำทานหกแห่ง มาจากเรื่องเวสสันดรชาดก ที่พระเวสสันดรให้สร้างจอทานศาลาเป็นที่แจกข้าวและน้ำเป็นทานแก่คนยากจน

ศาลาท่าน้ำ เป็นศาลาที่อยู่ริมน้ำ ในอดีตนิยมสลักรูปโดยทางเรือ บ้านใดอยู่ติดแม่น้ำลำคลองจะทำศาลาไว้เป็นที่ขึ้นลงเรือและนั่งพักผ่อน รวมทั้งใช้ทำกิจกรรมอื่นเช่นอาบน้ำ ตักบาตร ซักเสื้อผ้า เป็นต้น

ศาลาริมทาง ศาลาที่พักเดินทาง เป็นศาลาที่สร้างอยู่ริมทางสัญจรหรือริมถนนให้ผู้คนได้พักหลบแดดฝน หรือพักค้างแรมระหว่างเดินทาง ทางภาคใต้เรียกว่าศาลากลางหน มักสร้างห่างกันหนึ่งช่วงพัก

ศาลาดิน เป็นศาลาโถงอยู่ภายในวัดใกล้ป่าช้า ยกพื้นสูงกว่าดินเล็กน้อย ใช้เป็นที่พักศพ

ศาลาบาตร เป็นศาลาโถงมีที่วางบาตร สำหรับให้ชาวบ้านมาร่วมทำบุญตักบาตรในวัด

บรรณศาลา เป็นที่พำนักของฤๅษีหรือผู้บำเพ็ญพรต มักสร้างไว้ในป่าเขา

ศาลาปรก เป็นศาลาที่ทำไว้สำหรับให้พระสงฆ์ชำระโทษตนเอง สร้างอยู่ใกล้วัดและใกล้บ้าน

ศาลาประชาคม เป็นอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ประชุมหรือประกอบกิจกรรมของประชาชนในชุมชน

ศาลาราย ศาลาโถงที่สร้างเรียงรายรอบพระอุโบสถหรือวิหาร มักเรียกว่า วิหารราย ในวันพระจะให้เด็กวัดมานั่งอ่านบทสวดมนต์ในศาลา เรียกรายสวดมนต์แบบนี้ว่า สวดใช้เข้วิหารราย และศาลาที่สร้างอยู่บริเวณสี่มุมของโบสถ์เรียกว่า ศาลาศิลา ศาลาราย เช่น ศาลารายรอบพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น

ศาลาโรงธรรม เป็นศาลาที่ใช้สำหรับเป็นที่แสดงพระธรรมเทศนา

ศาลาลอย เป็นศาลาที่มีฐานหรือยกพื้นสูงระดับเดียวกับกำแพง เช่น ศาลาลอยวัดสุทัศนเทพวรารามซึ่งใช้เป็นที่ประทับทอดพระเนตรพระราชพิธีตรียัมปวาย เป็นต้น ศาลาลอย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ศาลายก

ศาลาลูกขุน ศาลาใหญ่สองหลังในวังหลวงสำหรับกรมมหาดไทยหลังหนึ่ง และอีกหลังหนึ่งสำหรับกรมกลาโหม

ศาลาวัด เป็นศาลาที่สร้างขึ้นภายในวัด มีชื่อเรียกต่างกันตามการใช้งาน ที่ตั้งและรูปแบบอาคาร

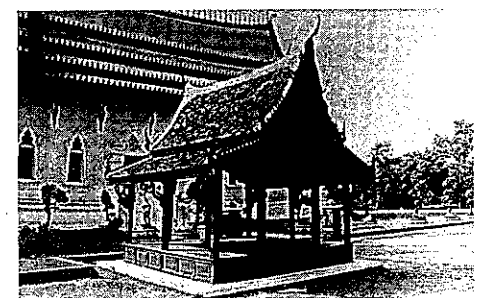
รูปที่ 5 ศาลาท่าน้ำ สำหรับบ้านริมน้ำใช้นั่งพักผ่อน

รูปที่ 6 ศาลาท่าน้ำหลังคาโดม

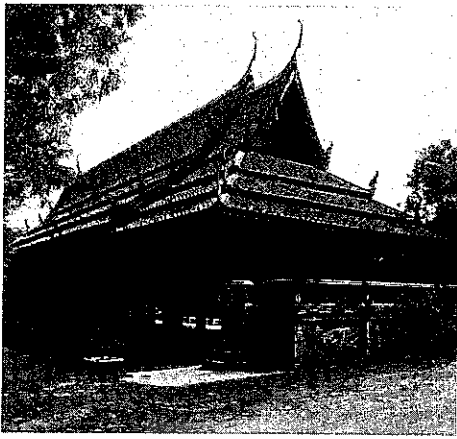

รูปที่ 7 ศาลาลอยที่วัดสุทัศน์

รูปที่ 8 ศาลาลูกขุนหน้าพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาติให้เผยแพร่โดยไม่ได้รับอนุญาต ไม่ว่าจะกรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

รูปที่ 9 ศาลาการเปรียญวัดใหญ่สุวรรณาราม
จังหวัดเพชรบุรี

ศาลาสรง ใช้เป็นที่สรงน้ำพระสงฆ์ที่เคารพนับถือ โดยทำรางน้ำเป็นรูปนาคพาดเข้าไปในศาลา เวลาสรงน้ำพระก็เทน้ำลงบนรางนั้น ลักษณะเป็นศาลาขนาดย่อม มีหลังคาและกั้นฝาไม้ขีด

ศาลาสองหน้า ศาลาที่สร้างขึ้นโดยให้หลังคาของศาลาคร่อมอยู่บนกำแพงแก้วของโบสถ์หรือวิหาร ทำให้สามารถใช้อาคารได้ทั้งสองด้าน

โอสถศาลา เป็นอาคารที่ใช้รักษาคนไข้พร้อมทั้งแจกหนังสือสอนศาสนาของพวกมิชชันนารี เมื่อแรกเข้ามาสอนศาสนาในเมืองไทย โอสถศาลาแห่งแรกของกรุงเทพฯ ตั้งอยู่ที่ใต้วัดเกาะ สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2377 และในการประชุมเทศาภิบาลเมื่อปี พ.ศ. 2456 ทางราชการได้มีความคิดริเริ่มให้ตั้งโอสถศาลาขึ้นประจำทุกหัวเมือง หัวเมืองละหนึ่งแห่ง เพื่อใช้เป็นที่รักษาคนไข้

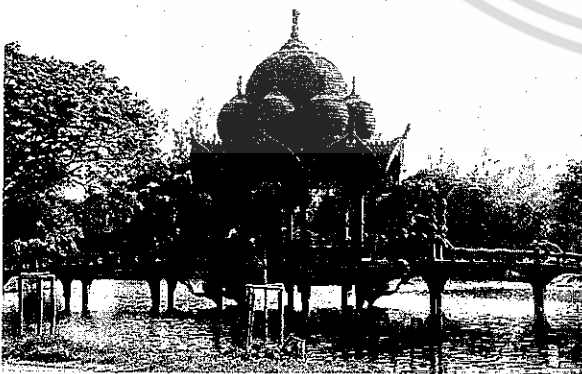
จากตัวอย่างข้างต้น ศาลาในอดีตมีบทบาทสำคัญต่อกิจกรรมโดยทั่วไปของชุมชนเป็นอย่างมาก ในกาลต่อมาประเทศไทยเริ่มมีการติดต่อกับชาวต่างชาติมากขึ้น ทำให้มีความสัมพันธ์กันทั้งทางด้านการทูต การค้า เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมประเพณี ลักษณะรูปแบบของศาลาจึงเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่เคยเป็นศาลาหลังคาทรงจั่วแบบไทย ก็เริ่มมีการผสมผสานสถาปัตยกรรมของประเทศอื่น ๆ ลงไปด้วย เช่น ในรัชกาลที่ 3 ก็มีรูปลักษณะผสมกับจีน มีการใช้กระเบื้องเคลือบประดับ และรูปทรงหลังคาเป็นแบบแก่งจีน สมัยรัชกาลที่ 5-6 ก็มีการประดับประดาด้วยลายไม้ฉลุสวยงามในแบบชนมบั๊งซิงหรือจีนเจอร์เบรด สไตล์ (Ginger Bread Style)

รูปที่ 10 ศาลารูปเหลี่ยมหลังคาแบบจีน

รูปที่ 11 ศาลาไทยซึ่งได้รับอิทธิพลจากจีน

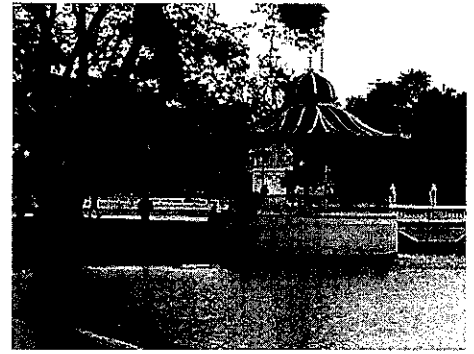
รูปที่ 12 ศาลาซึ่งได้รับอิทธิพลหลังคาโดมแบบสถาปัตยกรรมอิสลาม

รูปที่ 13 ศาลาบุผาประพาส เป็นศาลาแบบชนมบั๊งซิง

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

รูปทรงของหลังคา ก็มีหลากหลายเพิ่มมากขึ้นโดยได้รับอิทธิพลจากยุโรป เป็นส่วนใหญ่ ศาลาในส่วนเกิดมีขึ้นเพื่อใช้แสดงดนตรีและพักผ่อนตามแบบอย่างยุโรป ศาลาที่ใช้หลังคาโดมสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กอย่างเช่นที่วังบางขุนพรหม รูปทรงที่เปลี่ยนแปลงไปของศาลาเหล่านี้นอกจากจะเกิดจากอิทธิพลทางวัฒนธรรมดังกล่าวแล้วยังแสดงถึงวิวัฒนาการทางการก่อสร้างศาลาที่เริ่มใช้วัสดุใหม่ๆ เทคนิคการก่อสร้างที่ปรับให้เหมาะสมกับการใช้วัสดุ และรายละเอียดของการก่อสร้างที่ส่งผลถึงรูปลักษณะและประโยชน์ใช้สอยที่แตกต่างไปจากเดิมดังเช่นศาลาในยุคปัจจุบัน

รูปที่ 14 กระโจมแคครีที่พระราชวังบางปะอิน เป็นศาลาแบบสเปน

รูปที่ 15 ศาลารอประจำทางชานกรุงฯ สร้างเป็นที่นั่งแถวยาว ภายใต้หลังคา สะดวกในการลุกนั่งและมองเห็นรถประจำทาง

รูปที่ 16 ศาลารอประจำทางในกรุงเทพฯ สร้างด้วยวัสดุ และเทคโนโลยีที่ทันสมัย

ปัจจุบันความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและการโทรคมนาคมได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรม เกิดการแข่งขันทางวัตถุอย่างชัดเจน การดำเนินชีวิตที่รีบเร่งในแต่ละวันส่งผลกระทบต่อความเรียบง่ายของการดำเนินชีวิตแบบไทย ๆ ในยุคก่อนโลกาภิวัตน์ศาลาที่เคยใช้เป็นที่หยุดพักผ่อนซึ่งมีกลิ่นหรือรูปภาพสอนคติพจน์ต่าง ๆ ประดับอยู่ ก็กลับกลายเป็นที่พักคอยสำหรับรถประจำทาง หลังคาจั่วก็เปลี่ยนแปลงไปเป็นหลังคาเพิงทรงมน่งด้วยวัสดุเรืองแสง และมีที่นั่งพักเป็นแถวยาวเพื่อสะดวกในการลุกนั่งและมองเห็นรถประจำทางได้ง่าย เป็นต้น รูปแบบทางสถาปัตยกรรมไทยได้เริ่มสูญหายไปพร้อมกับ การดำรงชีวิตแบบไทยที่เคยมีความเชื่ออารีต่อกัน ศาลาในยุคโลกาภิวัตน์ต้องสนองตอบความสะดวกรวดเร็วของการใช้สอยได้ ตอบสนองต่อเศรษฐกิจได้ แล้วสำหรับวัฒนธรรมไทยที่มีความสงบสุขเป็นมิตรไมตรีต่อกัน โอบอ้อมอารีต่อกันนั้น เราได้สอดแทรกลงในรูปแบบของศาลาในยุคปัจจุบันนี้อย่างเพียงพอหรือไม่?.....ศาลาไทย พื้นถิ่นที่สูญหายไปตามกาลเวลาจะกลับฟื้นคืนมาสู่ศาลาในรูปแบบของงานสถาปัตยกรรมที่ใช้เทคโนโลยี การก่อสร้างยุคศตวรรษที่ 21 โดยสถาปนิกได้หรือไม่?...

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ดัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

บรรณานุกรม

1. วิยะดา ทองมิตร, พ.ศ. 2544. สารานุกรมเมืองโบราณเรื่อง “ศาลา”, เมืองโบราณ, กรุงเทพฯ
2. บริษัทวิริยะธุรกิจ, พ.ศ. 2541. นำเที่ยวเมืองโบราณ, เมืองโบราณ, กรุงเทพฯ
3. น.ณปากน้ำ, พ.ศ. 2540. แบบแผนบ้านเรือนไทยในสยาม, เมืองโบราณ, กรุงเทพฯ
4. สนธิวรรณ อินทรลิบ, พ.ศ. 2536. อภิธานศัพท์จิตรกรรมไทยเนื่องในพระพุทธศาสนา, โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า
ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้